

ДОСВІД ВОЗЗ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ: УРОКИ ДЛЯ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ПЕРСПЕКТИВ РЕІНТЕГРАЦІЇ

УДК 327.5

<https://doi.org/10.53679/2616-9460.1.2022.01>

Палій Ганна Олександрівна –
головний консультант відділу гуманітарної політики
та розвитку громадянського суспільства
центру суспільних досліджень
Національного інституту стратегічних досліджень,
кандидат політичних наук
ORCID: 0000-0002-9725-5653

У статті проаналізовано досвід реінтеграції Німеччини після возз'єднання в 1990 р. територій ФРН (Західної Німеччини) та НДР (Східної Німеччини). Аналіз сфокусовано на державному та національному примиренні.

В об'єднаній Німеччині завдяки повноцінній ефективній політиці інтеграції втілено фундаментальні зміни в політичній і правовій системах, економічній і соціальній моделях. Транзит до демократичної системи управління вимагав політико-правових інституційних реформ. Так, упроваджена люстраційна політика була спрямована на формування нових державних органів (правоохоронних, безпекових, судових та ін.), а також на підтримку їх інституційної перебудови.

Політика перехідного правосуддя в Німеччині передбачала: забезпечення притягнення до відповідальності за вчинені злочини й масові порушення прав людини режиму НДР, виплати компенсацій і репарацій жертвам режиму, пошук істини, встановлення правди та відновлення справедливості. Такі багатоцільові заходи також сприяли докорінним ментальним змінам у німецькому суспільстві.

Політика пам'яті та механізми встановлення істини відігравали важливу роль для німецького суспільства в опрацюванні й подоланні тоталітарного та авторитарного минулого.

У статті акцентується на тому, що успішна реінтеграція Німеччини побудована на основі потужної демократичної трансформації, економічному зростанні та соціальному розвитку. Певні негативні тенденції та помітні відмінності між Східною і Західною Німеччиною досі існують попри те, що в цілому возз'єднання країни справило позитивний вплив.

Основною метою статті є аналіз прикладу Німеччини в успішному об'єднанні та перетвореннях з точки зору оцінки перспектив реінтеграції Україною своїх територій. Дослідження засвідчило,

що досвід реінтеграції Німеччини та водночас демократичного транзиту містить низку дієвих механізмів, практик, заходів, які можуть бути адаптовані в Україні в майбутній реінтеграції тимчасово окупованих територій.

Ключові слова: реінтеграція, примирення, перехідне правосуддя, люстраційна політика, політика пам'яті, пошук істини, встановлення справедливості, соціально-економічний поступ.

Ganna Pali

**THE EXPERIENCE OF GERMAN REUNIFICATION:
LESSONS FOR UKRAINE IN THE CONTEXT
OF PROSPECTIVE REINTEGRATION**

The article analyzes the experience of German reintegration after the FRG (West Germany) and the GDR (East Germany) were reunified in 1990. The analysis is focused on the process of state and national reconciliation.

In the unified Germany, fundamental changes in the political and legal systems as well as social and economic models have been implemented due to its comprehensive policy of integration. The transition to a democratic system of governance required political and legal institutional reforms. In particular, a lustration policy was implemented to establish new state bodies, including law enforcement, security, judicial and others, and support their institutional restructuring.

The policy of transitional justice in Germany ensured prosecutions for crimes and human rights violations during the GDR regime, compensations and reparations to the regime's victims, truth-seeking, fact-finding and restoring justice. These multi-purpose measures have also led to crucial changes in the mentality of German society.

The politics of memory and truth-seeking mechanisms have played a pivotal role in the willingness of German society to acknowledge and overcome the totalitarian and authoritarian past.

The article emphasizes the importance of a strong democratic transformation as well as economic growth and social development in the successful reintegration of Germany. Despite the fact that the country's reunification has had a positive effect, there are still some negative trends and noticeable differences between East and West Germany.

The main purpose of the study is to assess the prospects for integration in Ukraine based on an analysis of Germany's case of successful transformation and reunification. The findings indicate that the experience of German reunification and democratic transition contains a number of effective mechanisms, measures and practices that can be adapted in Ukraine for the future reintegration of the temporarily occupied territories.

Keywords: reintegration, reconciliation, transitional justice, lustration policy, politics of memory, truth-seeking, achieving justice, socio-economic development.

Вступ

Досвід об'єднання Федеративної Республіки Німеччини (ФРН) та Німецької Демократичної Республіки (НДР) є винятково успішним прикладом реінтеграції держави, частини якої перебували в умовах конфронтації, різних режимів (демократичного та авторитарного) та соціально-економічних систем.

Реалізація ФРН політики реінтеграції після територіального возз'єднання здебільшого стосувалась колишньої НДР та її населення, а цей багатоаспектний процес передбачав державно-політичну інституційну перебудову, а також економічну, політику пам'яті, пошук істини та встановлення справедливості тощо. Важливим було подолання соціально-економічних дисбалансів, особливостей колективної психології громадян, що сформувалася під тиском тоталітарного нацистського, а згодом – залежного від СРСР авторитарного режиму НДР.

Комплексні дослідження внутрішньополітичного, соціального, економічного зовнішньополітичного вимірів розвитку об'єднаної ФРН, зокрема в контексті міжнародної та європейської політики, здійснювали вітчизняні науковці А. Кудряченко, А. Мартинов, І. Харченко, С. Кондратюк, С. Кривонос, І. Мінгазутдінов, Г. Мінгазутдінова та ін. Увагу дослідників К. Петренко, Л. Ваннек, О. Трохименко, Н. Авер'янової, Т. Воропаєвої зосереджено на соціально-психологічних особливостях німецького суспільства в процесі возз'єднання країни. Цінними є наукові розвідки німецьких дослідників С. Ромайке, Т. Абе, А. Ассман та інших учених щодо внутрішніх суспільно-політичних трансформацій в об'єднаній Німеччині завдяки застосуванню інструментарію перехідного правосуддя, політики пам'яті, культурної політики тощо.

Метою дослідження є розгляд комплексної державної політики стосовно возз'єднання Німеччини, що забезпечила результативність реінтеграції – суспільно-політичної та економічної трансформації через інституційні зміни, оновлення державного апарату, люстраційні заходи й заходи з відновлення справедливості та встановлення істини.

Аналіз практичних заходів реінтеграції та інерційних тенденцій після возз'єднання Німеччини створює основу для розуміння подібних викликів у перспективі мирного повернення Україною тимчасово окупованих територій, забезпечення ефективного процесу реінтеграції. Досвід Німеччини також є актуальним для України з точки зору вивчення можливості стрімких перетворень у правовій,

соціальній, економічній площинах, європейської та євроатлантичної інтеграції.

Внутрішньо- та зовнішньополітичні умови об'єднання Німеччини

Стрімкий рух до об'єднання Німеччини став одним із чинників докорінних геополітичних змін у Європі, пов'язаних із крахом СРСР, розпуском Організації Варшавського договору (ОВД), відходом від біполярної геополітичної системи. У внутрішньополітичному вимірі возз'єднання Німеччини відбувалося внаслідок наростання суспільного невдоволення режимом НДР, керівною Соціалістичною єдиною партією Німеччини (СЕПН) і результатами її правління, очевидним відставанням Східної Німеччини від Західної.

Возз'єднання Німеччини було досягнуто мирним шляхом у результаті двосторонніх домовленостей керівництва ФРН і НДР. Міжнародно-правовий фундамент заклала багатостороння угода ФРН, Великої Британії, Франції з НДР та СРСР (Договір про остаточне врегулювання щодо Німеччини) [1], що зумовлювалося післявоєнним контекстом і роллю держав-переможців, які зберігали вплив у частинах розділеної Німецької держави. Пункти угоди зафіксували, з одного боку, права зовнішньополітичного суверенітету, входження до союзів, організацій, з іншого – відмову від зберігання, виробництва та розповсюдження ядерної, хімічної, біологічної зброї, а також значне скорочення кількісного складу збройних сил (Бундесверу) із сукупних у східної та західної частин Німеччини 600 тис. до 370 тис. військовослужбовців.

Підписання договорів між ФРН і НДР про економічний, валютний, соціальний союзи безпосередньо передувало державно-політичному кроку з відновлення єдності. Основний Договір про об'єднання Німеччини, укладений 31 серпня 1990 р. між ФРН та НДР, оформив факт возз'єднання Німеччини, набувши беззастережної легітимності й міжнародного визнання. Отже, відбулося об'єднання раніше розділеного Берліна, входження земель східної частини Німеччини до складу ФРН. Із вступом у дію норм Конституції ФРН втрачали чинність та змінювалися правові норми, упроваджені за часів НДР, закладалися необхідна законодавча основа для подальшої реінтеграції.

Рушієм змін, вочевидь, виступала ФРН, яка до 1990 р. пройшла свій шлях глибокого внутрішнього переродження. Після війни, зокрема, відбулися:

утвердження демократичної політико-правової системи – з вільними виборами, іншими її механізмами, побудова високотехнологічної та конкурентної економіки, формування впливових профспілок і дієвих структур громадянського суспільства.

Причому рішуча відмова керівництва Західної Німеччини від планів возз'єднання із Східною Німеччиною за неприйнятних для повноцінної інтеграції геополітичних обставин убезпечила її від втягування в орбіту впливу СРСР.

Специфіка НДР полягала в тому, що на зміну нацистському режиму прийшов радянський, а на шарування тоталітарної суспільно-політичної практики ускладнювало перехід до демократичного ладу. У післявоєнний період внутрішній опір режиму мав спорадичний характер, насамперед через психологічний післявоєнний злам у суспільстві та засилля силових органів НДР і СРСР. Проте до кінця 1980-х років відбулося визрівання масових рухів і протестних настроїв. Як наслідок, сталося стрімке падіння режиму, що не мав підтримки в суспільстві. Тому готовність до демократичного ладу серед громадян була високою, а переваги відмови від нежиттєздатної планової економіки – очевидними. Контраст економічних, соціальних, правових реалій між двома частинами Німеччини слугував найпотужнішим аргументом для еміграції німців зі східних земель до західних, навіть за суворих заборон перетину кордону та високих ризиків для життя.

Після демонтажу режиму в Східній Німеччині та об'єднання із Західною були розпочаті трансформаційні процеси побудови нових державних інституцій, заміни державного апарату, оновлення безпекових та оборонних структур. Докорінної і швидкої зміни зазнала модель економічних відносин. Соціокультурні зрушення спирались на проведення активної політики пам'яті, відновлення справедливості. Проведення люстраційної політики, притягнення до відповідальності винних у злочинах було прямо пов'язане з доцільністю обмеження впливу представників колишньої владної верхівки НДР на державотворчі процеси та кадрове наповнення оновлених органів влади. Непропорційне залучення громадян зі східних та західних територій до державних органів в об'єднаній країні було зумовлене не лише різними розмірами ФРН і НДР, але й розбіжностями стосовно досвіду суспільно-політичного життя, різних систем цінностей, ресурсного дисбалансу розвитку. Такі особливості породжували дискусії в Німеччині щодо доречності визначення об'єднавчого процесу як приєднання частини німецької території.

Після відновлення територіальної єдності темпи вирівнювання соціально-економічних параметрів Східної та Західної Німеччини були вищими за темпи реінтеграції спільнот і досягнення національної злагоди. Нагальними стали переосмислення і нацистського, і авторитарного минулого на рівні держави та суспільства, а також переорієнтація на демократичні міжгромадянські й соціальні зв'язки та взаємодію.

Внутрішньополітичний транзит передбачав перехід від концентрації повноти влади однією партією до повноцінної багатопартійної моделі та поділу влади. У політичному спектрі ФРН домінував блок партій Християнсько-демократичного союзу та Християнсько-соціальної партії (ХДС/ХСС), а також діяли Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН), Вільна демократична партія (ВДП), Партія зелених, що утворювали правлячі коаліції в різних комбінаціях. В об'єднаній ФРН 1990 р. на перших загальних виборах до федерального парламенту (Бундестагу) перемогу здобула коаліція ХДС/ХСС та ВДП, канцлером було обрано Г. Коля. У приєднаних землях в 1990 р. перемогли сили під проводом християнсько-демократичного руху, а після зміщення єдиної партії СЕПН з'явилась мережа партій. Утім, повного розриву з ідеологією часів НДР не сталося, оскільки низка партій, організацій стали ідеологічними наступниками СЕПН.

Зрештою, вихід НДР зі складу ОВД, територіальне об'єднання із геополітичним противником, а також подальше входження до складу НАТО (ключовою умовою чого було виведення до 1994 р. повного складу контингенту радянських військ з території східних земель Німеччини) відбувся безболісно.

Подолання посттоталітарного спадку. Політика пам'яті та відновлення справедливості

На тлі руху до об'єднання країни існував суспільний запит на остаточний відхід від тоталітарного минулого, що підвищувало інтерес до історичного періоду нацистського режиму з його надзвичайним масштабом людських жертв. Проте відновлення німецького суспільства після тривалого періоду антигуманних режимів і масової соціальної ентропії, позначеної утворенням етично-ціннісних прогалин у суспільній свідомості внаслідок участі або співучасті багатьох громадян у серйозних злочинах, відбувалося повільно.

У реалізації політики пам'яті виникали перепони, пов'язані із замовчуванням і витісненням із су-

спільного дискурсу питання масштабності злочинів нацистського та прорадянського режиму НДР, уникненням відповідальності тих, хто був винен.

Варто урахувати, що в післявоєнний період заходи денацифікації, проведення судових процесів, трибуналів і винесення вироків організаторам масових убивств ініціювалися за прямого міжнародного впливу та після повної зміни політичного режиму. Відповідно, підходи й методи розриву із нацистським минулим у західних і східних землях Німеччини мали свою специфіку.

У ФРН комплекс заходів із денацифікації політичної, судової, правової, освітньої сфер, демілітаризації, покарання винних у вчиненні жорстоких злочинів нацистського режиму, виплати репарацій державам, індивідуальні репарації жертвам, політика пам'яті реалізовували під контролем держав-переможниць – США, Великої Британії, Франції, в окремих аспектах – Ізраїлю. Утім, відновлення справедливості через покарання винних мало несистемний характер, безпосередні учасники злочинів часто уникали відповідальності через амністії, а також наявність різних правових прогалин.

Натомість у НДР відбулася заміна тоталітарного режиму авторитарним, а не демократичним. Принципово іншою була можливість впливу колективних міжнародних механізмів з метою виконання вимог денацифікації, демілітаризації, репараційних виплат на цих територіях. Судові процеси та вирокі, винесені винним, набули іншого змісту, оскільки превалювали ідеологічна, класова, геополітична доцільність, а не правові гуманістичні мотиви. Правовими та процесуальними нормами часто нехтували. У питанні компенсацій, репарацій за злочини нацистського режиму визначальним стало відшкодування державі СРСР, а також Польщі, а не громадянам, які найбільше постраждали від воєнних та інших злочинів проти людяності. Індивідуальні виплати в НДР призначалися лише громадянам, які проживали на її території.

ФРН здійснювала значний обсяг репарацій та індивідуальних виплат передусім громадянам Ізраїлю та країн Європи, з якими мала дипломатичні відносини (за винятком країн Східної Європи, які перебували під контролем СРСР). Після возз'єднання ФРН перебрала на себе зобов'язання репараційних виплат, компенсацій, зокрема конфіскованого за нацистського режиму майна жертв, індивідуальних виплат жертвам режиму за межами НДР, які нею відкидалися. У 1990-х роках відшкодування стали поширюватися на громадян Латвії, Литви, Естонії,

України, Білорусі та інших країн. Загалом масив грошових виплат був значним і становив 69 млрд євро (станом на 2011 р.) [2, с. 30], хоча й не охоплював усіх жертв та був непропорційним масштабам втрат. Обсяг виплат залежав від наполегливості політики кожної держави та відносин країни із ФРН.

Проведення політики пам'яті в повоєнний період у ФРН не було послідовним і не підтримувалося суспільством, хоча з 1970-х років практики, спрямовані на опрацювання минулого, стали сприйматися громадянами завдяки зміні поколінь. Після здобуття єдності ФРН частину заходів у політиці пам'яті поширила на території колишньої НДР.

Створення музеїв, місць ушанування пам'яті загиблих за нацистського режиму та жертв радянського періоду в Східній Німеччині, освітні та просвітницькі ініціативи активізувалися після об'єднання країни й тривали протягом 1990-х та 2000-х років. Функції інформаційної, архівно-документальної підтримки виконували спеціальні центри, а також тематичні меморіальні центри. Поширення інформації та роз'яснень щодо історичних подій відбувалося завдяки роботі шкіл, університетів та мережі закладів громадянсько-культурної просвіти, науково-академічних установ, що дало можливість охопити різні групи й категорії громадян. Інтеграційний процес на національному рівні мав на меті подолання спадку тоталітарного минулого, глибинних проблем колективної пам'яті та свідомості. У культурній сфері акценти в осмисленні історичного минулого стали виразнішими, зокрема в художній і науковій літературі, у творах кіно, театральних постановках тощо.

Прояви публічної підтримки ідеології нацизму заборонено на нормативно-правовому рівні, поширення ідей нацистського, ксенофобського змісту мають маргінальний характер, а вибудована державою система запобіжників реагує на це своєчасно.

Інтенсивність заходів політики пам'яті та переосмислення нацистського минулого відсувала на другий план осягнення злочинів і масових порушень прав людини за часів НДР. Возз'єднане німецьке суспільство не було обтяжене громадянським конфліктом або воєнними діями, але існували численні жертви репресій з боку режиму та внаслідок заборон перетину кордону з ФРН. Загалом у результаті таких заборон сотні громадян були вбиті (за оцінками, їх кількість різнилась: від близько 200 до 1600 осіб, тому що значний обсяг необхідних документів було знищено), а десятки тисяч відбували покарання в тюрмах за спроби втечі через кордон. Причому ФРН практикувала «викуп» у режиму НДР ув'язнених

за політичними мотивами та інших східних німців (загалом близько 215 тис. німців та 34 тис. політв'язнів, на звільнення яких ФРН витратила 2,7 млрд дол.) [3]. За роки режиму сотні тисяч громадян постраждали від кримінального переслідування за політичними мотивами та законами НДР, частину з них було ув'язнено.

Із відкриттям під громадським тиском доступу до архівів та документів постала картина злочинних і протиправних дій працівників органів внутрішньої безпеки проти німецьких громадян (стеження, тортури, ув'язнення), а також надзвичайно широке залучення громадян до практики доносів. При цьому не вся інформація про це, особливо приватного характеру, підлягала публічному висвітленню, встановлювалися чіткі умови для звернення самих громадян [4].

Першочергових розслідувань вимагали вбивства громадян при перетині кордону, переслідування з політичних мотивів, жорстоке придушення протестних заходів і поведження з ув'язненими громадянами. Окремі категорії злочинів були пов'язані з корупцією та іншими зловживаннями посадових осіб.

Гостро поставало питання відновлення справедливості та притягнення до відповідальності організаторів і виконавців за здійснені злочини проти громадян як гарантій неповернення до минулого. Відновлення справедливості, пов'язане з питанням пошуку істини як складової частини політики перехідної юстиції, розгорталось в позасудовому та судовому вимірах.

З метою розкриття відповідних даних та висвітлення для суспільства злочинів режиму СЄПН було створено спеціальні комісії зі встановлення істини. Так, при Бундестазі діяли Комісія з розслідувань історії та наслідків диктатури СЄДП (1992–1994 рр.) [5] та Комісія з розслідувань подолання наслідків диктатури СЄПН для процесу об'єднання Німеччини (1995–1998 рр.) [6]. На основі інформації, зібраної комісіями, визначалися рекомендації федеральному уряду щодо формування політики пам'яті та заходів з опрацювання минулого.

Відновлення справедливості саме через притягнення до відповідальності в судовому порядку виявилось малоефективним. Спектр порушень прав і свобод людини, злочинних дій посадових осіб державних, правоохоронних, безпекових органів з позиції демократичної правової системи виявився надмірно широким, що певною мірою ускладнювало встановлення та доведення вини всіх винних у судовому

порядку. Ключовою проблемою стала необхідність подолання дилеми досягнення справедливості та уникнення переслідування значної частини суспільства. Додаткову колізію створював підхід незастосування зворотної дії законів у часі, адже каральна «правова» модель і система законодавства НДР не передбачали кримінальної відповідальності за серйозні порушення прав людини і громадянина, неприпустимих у демократії.

У судових процесах та винесених вироках переважали непритягнення до відповідальності через розмивання кваліфікації злочинів, неможливість встановлення виконавців і відповідальних за рішення, що мали наслідком злочинні дії. Використовувалися механізми амністії, а також закінчення термінів позовної давності. Непослідовне застосування законів, численні оскарження, а також опір посадових осіб, попри те, що судовий корпус та правоохоронні органи зазнали значного оновлення складу, мали наслідком винесення переважно умовних вироків. Реальні вироки та відбування покарання отримали кілька десятків осіб, тоді як відкриті провадження нараховували тисячі, а працювали в системі органів влади НДР сотні тисяч громадян.

Після повного демонтажу режиму навіть керівництву СЄПН вдалося уникнути відповідальності за дії, що мали всі ознаки злочинних, а винесення обвинувальних судових вироків мало поодинокий демонстративний характер.

Загальний контекст специфіки режиму, що діяв методами тиску, примусу на німецьких громадян, надавав люфт для трактування в судових процесах учинених злочинів як ненавмисних та, відповідно, винесення пом'якшувальних вироків. Це стосувалося багатьох осіб, які працювали в органах влади із жорсткою ієрархічною структурою: військових, прикордонних служб, а отже, відповідальність за виконання злочинних наказів розпорошувалася. Додатковою проблемою доведення вини в судовому порядку було знищення архівних, оперативних, інших необхідних документів.

Таким чином, намітився розрив між об'єктивними вимогами демократичного порядку й запиту громадян щодо відновлення справедливості та фактичним доведенням вини й притягненням до кримінальної відповідальності за злочини представників режиму.

Суспільну напругу та невдоволення громадян, які були жертвами режиму в НДР, частково було знято завдяки пріоритетній практиці відшкодування, виплат матеріальних компенсацій від заподіяної

шкоди, поновлення прав тих, хто зазнав утисків, реабілітації та вшанування жертв режиму. Важливо, що виплачувалися як відшкодування жертвам нацистського режиму, так і компенсації (матеріальні виплати, пенсії) тим, хто найбільше постраждав від режиму НДР. Здійснювалися компенсаційні виплати громадянам, яких незаконно позбавили майна в НДР. Задля розв'язання майнових проблем після відновлення інституту приватної власності в східних землях, що потребувало значних фінансових ресурсів, було обрано механізм виплати матеріальних компенсацій через спеціальний компенсаційний фонд [2, с. 51–54].

Конструювання правової держави в раніше розділеному поставторитарному суспільстві Східної Німеччини потребувало також укорінення активної громадянської освіти та просвіти, утвердження відповідної системи норм, цінностей, сенсів.

До 1990-х років розвиток структур громадянського суспільства у східних землях перебував на зародковому етапі, порівняно із західними федеральними землями. Як і в усіх залежних від СРСР країнах, під контролем державних органів перебували профспілки, молодіжні та інші організації. Проте серед інших соціальних інституцій у НДР не повністю була знівельована роль церкви, осередки якої, особливо з 1980-х років, стали провідниками цінностей відстоювання гідності, захисту прав людини, зокрема через мирні акції проти політичних утисків та заборон. Також діяли осередки правозахисних організацій та рухів, що перебували під постійним тиском режиму.

Становлення громадянського суспільства у Східній Німеччині уможливило демократичне урядування. Об'єднання Німеччини відбулося завдяки інтенсивним змінам у суспільній свідомості, супроводжувалось активним дискурсом осмислення історичного минулого та шляхів конструювання майбутнього. Зрештою, визрів публічний консенсус щодо недопущення повернення до минулого, подолання травматичного тоталітарного досвіду та водночас – необхідності глибокого суспільного усвідомленої тяжкості злочинів як забезпечення гарантій їх неповторення.

Інституційна перебудова та люстраційна політика

Зміна державно-політичної верхівки та відмова від авторитарних практик, що були вимогою часу, відбулися внаслідок масових громадянських протестів і вільних виборів. Проте формування нової системи

органів державної влади потребувало достатніх запобіжників.

Один з необхідних складників демократизації був пов'язаний із вимогою відкритості правоохоронних органів, повною відмовою від каральних методів з метою подолання спадку масових порушень прав людини та зловживань владою на теренах Східної Німеччини в органах безпеки, поліції тощо. Оборонні та безпекові функції в НДР було сконцентровано в СЕПН. Тому її розпуск та розформування Міністерства державної безпеки (Штазі), а також повне виведення контингенту радянських військ стали першочерговими кроками в об'єднаній Німеччині. Зменшення кількісного складу армії (Бундесверу) чітко визначалося міжнародними зобов'язаннями у комплексі з іншими умовами об'єднання Німеччини. Необхідність трансформації системи органів влади, обмеження доступу до посад осіб, які працювали в органах безпеки, через проведення спеціальних перевірок було зафіксовано в момент возз'єднання Німеччини в Договорі про об'єднання та згодом у низці законодавчих актів.

Інституційна перебудова передбачала перерозподіл функцій правоохоронних, безпекових, судових та інших державних органів, значне зменшення їх кількісного складу, що за часів НДР був надмірним відповідно до чисельності населення країни.

Застосування люстраційної політики також визначалося доцільністю зміни підходів державного управління, реформуванням державного апарату і кадровим оновленням. Люстрація передбачала спеціальні заходи перевірки кадрового складу в державному апараті та обмеження прийняття на посади вищої та середньої ланки осіб, які працювали або співпрацювали з органами внутрішньої безпеки НДР. Перевірки всіх осіб, які були співробітниками спецслужб та водночас причетними до здійснення злочинів проти громадян, потребували часу та інших ресурсів.

Основними методами під час прийняття на посади на державну службу стали практики масових перевірок за групою критеріїв, розірвання трудових договорів та недопущення до певної групи посад за наслідками таких перевірок. Іншим поширеним методом стало неприйняття на роботу колишніх чиновників режиму у зв'язку із недостатньою кваліфікацією, професійною непридатністю та іншими підставами для належного виконання функцій в умовах ФРН.

Першочерговою для прийому на посади до органів державної влади, особливо для вищої та середньої

ланки, була обов'язкова перевірка, зокрема через спеціальні анкетування, щодо приналежності до органів безпеки та характеру співпраці. Оскільки йшлося про величезний за кількістю апарат Штазі (91 тис. осіб), а також значну частину громадян, які з цим органом співпрацювали (за різними оцінками, від 170 до 300 тис. осіб) із 16 млн населення Східної Німеччини, повне відсторонення від державної служби всіх серйозно ускладнювалося, враховуючи різний ступінь залучення до роботи, а часто й примусову основу співпраці. Тому частина кадрового складу після проходження відповідних перевірок отримала змогу працювати в різних органах державної влади.

Варто зазначити, що виправданий прискіпливий підхід саме до розформування Штазі та обмежень при прийнятті на роботу тих, хто був співробітником або співпрацював із цим органом, розфокусував увагу щодо інших органів влади, які також масово та серйозно порушували права громадян. Утім, крім Штазі, масові звільнення охопили передусім колишнє партійне керівництво, а також поліцію, військову та дипломатичну служби.

Специфіка федеративного устрою та функціонування органів законодавчої, судової влади в кожній землі, що володіє широкими повноваженнями, зумовлювали той факт, що проходження інституційних змін і люстраційних заходів у різних землях мало істотні відмінності. В одних землях застосували колективні підходи до обмеження щодо прийняття на роботу на низку посад осіб, які працювали в безпекових органах НДР, навіть без проведення перевірок, в інших – алгоритм доведення індивідуальної вини, тобто диференційований підхід [2, с. 46–47]. У різних землях обирали власні критерії обмеження стосовно потрапляння на державну службу, але основною підставою задля обмеження залишалася робота у СЄПН та Штазі, особливо у їхніх вищих ланках. Причому колишні працівники судових, безпекових органів, поліції та інших структур використовували нормативну невизначеність та процедурні прогалини задля уникнення звільнення, оскаржень рішень тощо.

Люстраційні нововведення спричинили спротив серед окремих категорій громадян, особливо в середовищі колишніх представників безпекових органів і партійного активу, хоча обмеження найбільше поширювалися на вищі посади в органах виконавчої влади, тоді як право бути обраним не мало прямих заборон. Частина активу СЄПН в умовах багатопартійної системи перемістилась на позиції в осередках нових партій, не повністю втративши з нею ідеологічного зв'язку.

Варто зважати на те, що люстраційні ініціативи фактично не поширювалися на колишню партійну номенклатуру СЄПН, проте сама партія на момент припинення НДР нараховувала 330 тис. членів [7].

Тож повного виключення з політичного процесу та політичної системи представників колишньої СЄПН і силових органів не сталося. Йшлося про втрату їхнього монопольного впливу на державну політику в землях колишньої НДР та більшості вагомих посад її функціонерами, а також на життя громадян, але не про повне їх витіснення з переформатованих органів влади федерального та місцевого рівнів.

Зауважимо, що перевірки поширювалися також на суддівський корпус та адвокатів, які мали складати спеціальні іспити для підтвердження належного рівня професійної кваліфікації в нових правових умовах ФРН.

Так само значних змін зазнала сфера освіти, що помітно позначилося на структурі зайнятості. У східних землях з різною інтенсивністю для очищення освітніх закладів від колишніх працівників, які виконували ідеологічну підтримку режиму, використовували механізми перевірок, звільнення внаслідок невідповідності професійним вимогами, у зв'язку із закриттям або реструктуризацією закладів освіти. Академічні установи й державні медіа також перебували в процесі переформування та кадрових змін. Паралельно розширював свою мережу громадський сектор у здійсненні інформаційної, просвітницької, дослідницької, правозахисної функцій.

Фінансово-економічна сфера, зокрема банківський сектор, не піддавалися таким перевіркам. Частина колишніх співробітників державних органів опинилася в цьому сегменті та приватному секторі професійної зайнятості, який швидко зростає. Ці люди подекуди повернули або й посилили свій персональний вплив.

Загалом стратегія інституційних змін мала значущі результати, навіть за недосконало й непослідовно проведених люстраційних та інших заходів, уникнення відповідальності більшості організаторів і виконавців злочинів режиму. Причому окремі люстраційні обмеження досі застосовують у сучасній Німеччині, оскільки дію деяких нормативно-правових документів продовжено.

Отже, інституційна перебудова системи державних органів забезпечувала синхронізований розвиток східних земель Німеччини із західними, досить

ефективну реалізацію нової правової, освітньої, економічної, соціальної політики.

Зміна соціально-економічних параметрів під час реінтеграції та її соціальні особливості

Паралельно з переходом до демократичної моделі правління і правової держави в Німеччині стрімко розгортався транзит до моделі вільної економіки. Відновлена в повоєнний час завдяки плану Маршалла та комплексній економічній політиці ФРН на момент об'єднання здобула значний ресурсний потенціал та одну з найпотужніших економік у Європі та світі.

Сприятливим ґрунтом для об'єднаних процесів були економічні зв'язки між ФРН і НДР, які в 1980-х роках налагоджувалися через співпрацю в науково-технічній, фінансовій, економічній сферах [8]. Цьому слугували також унормовані в міжнародно-правовому полі відносини (Договір про основу відносин між ФРН і НДР від 1972 р.) та політичні контакти керівництва, особливо соціальні зв'язки між німцями зі східних та західних територій. Поступове пом'якшення жорсткого прикордонного порядку сприяло невідворотному рухові німців зі сходу на захід.

Зміни в соціально-економічній сфері та системі трудових відносин відбувалися швидко та без періоду адаптації, тому справляли «шоковий» ефект. Масова приватизація підприємств, що функціонували в НДР, призвела до ліквідації значної їх частини як нерентабельних, з подальшою реорганізацією та модернізацією більшості. Найбільше зусиль уряд докладав до створення сприятливих умов для нових власників через кредити, позики, податкові пільги, а також спеціальні програми щодо зміни устаткування, навчання персоналу, розвитку малого підприємництва тощо. Ключовий напрям реформ охопив докорінну модернізацію промислових та інфраструктурних об'єктів. Тоді як дотаційні виплати призначалися здебільшого для галузей вугільної та добувної промисловості, аграрного сектору. З цієї метою спрямовувалися значні фінансові ресурси ФРН, зокрема, сукупні фінансові трансферти становили близько 560 млрд марок (на 2014 р.) [9].

Для більшості громадян колишньої НДР зміни соціально-економічного життя внаслідок об'єднання Німеччини були позитивними, оскільки рівень доходів підвищився. Так, рівень виплат заробітної платні, пенсій, стипендій та інших виплат здійснювався в пропорції 1 : 1 зі східнонімецької марки

до західнонімецької, яка була більш стійкою та цінною. Заощадження громадян східних земель при переведенні також здійснювалися в такій пропорції, щоправда розмір суми мав обмеження та варіювався для різних вікових груп. Утім, переважно штучний характер такої фінансової підтримки мав і негативні наслідки макроекономічних показників. Крім того, на початку процесу показники безробіття серед мешканців територій колишньої НДР були високими, сягаючи, за різними оцінками, частки 30 %. Зворотним боком зміни економічних відносин стала чергова хвиля міграції – переїзд із східних до західних земель громадян, переважно через трудову мотиваційну основу.

Подоланню відставання в розвитку Східної Німеччини від Західної сприяла послідовна і надзвичайно вартісна стратегія вирівнювання соціально-економічних параметрів, що передбачала, зокрема, сплату т. зв. «податку на солідарність» на рівні 7,5 % з 1991 р. і 5,5 % – із 1998 р. від збору з доходів фізичних осіб [10]. Наразі сплата такого податку припинена.

Командно-адміністративний і плановий економічний лад НДР демонстрував низький рівень ефективності економіки та продуктивності праці, помітне промислове, технологічне відставання, а також сформував специфічні соціально-психологічні риси східних німців. Перебування декількох поколінь німців у тоталітарних режимах залишило такі вади в суспільній психології, як-от підвищений патерналізм, конформізм, високий рівень недовіри серед громадян.

Природно, що економічні реалії після об'єднання країни створили нові можливості та одночасно призвели до випадання груп і категорій громадян із соціальної структури, їх психологічної фрустрації та низької лояльності до реінтеграції як такої. Попри явний і швидкий економічний прогрес у громадській думці виявлялися як тенденції до сприйняття змін, так і щодо опору. Отже, умови докорінної перебудови політичної та правової систем, моделі економіки, зміни державної ідеології були явно привабливими для більшості громадян, однак болісно позначилися на окремих категоріях громадян, які потерпали від змін у соціальній структурі, втрати соціальних статусів, кризи ідентичності тощо.

Крім того, під час реінтеграції поділ на «вессі» та «оссі» набув наскрізного характеру для типового в масовому уявленні психологічного та соціально-культурного портрета, відповідно, західних і східних німців. Проте вимоги щодо швидких змін, необхідність робити власний вибір, поважати права

і свободи інших людей поступово ставали новим чинником свідомості громадян зі Східної Німеччини, хоча творення спільної ідентичності ускладнювалося розбіжностями, сформованими системами цінностей демократичного та антидемократичного режимів.

На сьогодні відставання східних земель від західних за більшістю показників в основному подолано, хоча й досі помітний дисбаланс демографічної та соціальної структури населення Східної Німеччини, зокрема в розподілі робочих місць, питаннях економічно-фінансової, інвестиційної привабливості. Зберігається розбіжність у рівні заробітної плати, соціального та пенсійного забезпечення на користь західних федеральних земель.

Те, що вихідці із західних земель кількісно переважають на вищих та середніх щаблях в органах державної влади, а також установах у бізнесовому, фінансовому, медійному секторах, лишається одним із подразників для німців зі східних земель.

Розбіжності в політико-ідеологічних, внутрішньо-та зовнішньополітичних орієнтаціях досі виявляються в електоральній картині на федеральному та місцевому рівнях. У Східній Німеччині більшою є частка громадян, які демонструють ксенофобські та інші негативні настанови, ізоляціоністські настрої. Радикальні партії, угруповання неонацистського спрямування є популярнішими саме на теренах Східної Німеччини. Крім того, виразним є те, що демократичні цінності сприймаються як менш пріоритетні, вищим є рівень скептицизму до європейських, євроатлантичних структур.

Іншим наслідком є постійна присутність сил недемократичного спрямування в партійному спектрі, представництві на рівні парламенту та земель. Наприклад, у 2017 р. ультраправу партію «Альтернатива для Німеччина» (AfD) на федеральних виборах підтримали 12,6 % виборців, на виборах у вересні 2021 р. AfD здобула 10,3 % голосів виборців [11].

Разом із тим, об'єднання країни та реінтеграція суспільством сприймається як доконаний факт. Так, за даними соціологічних опитувань, наведених німецьким урядом з нагоди 30-річчя [12], більшість німців (90 % опитаних) вважає, що возз'єднання країни, принаймні частково, вдалося. Рівень задоволення якістю життя в Німеччині досить високий: про це стверджують 91 % опитаних у західних землях та 83 % – у східних землях. Також 61 % опитаних східних німців, тобто більшість, відзначає покращення свого матеріального стану після об'єднання країни.

Попри це близько 57 % опитаних німців зі східних земель висловлюють невдоволення через відчуття себе громадянами «другого сорту».

Висновки

Приклад об'єднаної Німеччини як країни, що пройшла історичний експеримент штучного поділу та зворотний процес відновлення цілісності, є цінним унаочненням переваги ефективності демократичного ладу на противагу авторитарному. Відновлення Німеччини на сьогодні лишається однією з найкращих моделей реінтеграції, безкровного досягнення територіальної та національної єдності.

ФРН, обтяжена спадком нацистського режиму та краху в Другій світовій війні, продемонструвала контрастну трансформацію у демократичну державу, з потужною економікою, високими правовими і соціальними стандартами.

В умовах демократії відбулась міжнародна реабілітація Німеччини. Зрештою, ФРН здобула міцні позиції в західноєвропейській архітектурі безпеки, інтеграційних структурах ЄС, НАТО.

Масштабні інвестиції, відбудова економіки, налагодження ефективних соціальних і правових механізмів створили фундамент швидкого поступу в Східній Німеччині, особливо порівняно з країнами Центрально-Східної Європи і колишнього СРСР.

Процес повноцінного об'єднання Німеччини успішно відбувся, але глибинна реінтеграція країни ще триває. Так, навіть через понад 30 років з моменту об'єднання існують певні лінії розламу в суспільстві та між двома частинами – колишніми ФРН та НДР, відмінності в соціально-демографічній структурі, людському капіталі, економічних потужностях тощо.

Державно-адміністративна, фінансово-економічна та інша ресурсна підтримка Західної Німеччини забезпечили результати після демонтажу неефективних елементів політико-ідеологічної, економічної, промислової, правової, освітньої моделей у Східній Німеччині.

Зміни політико-правової культури, побудова нової національної політики та водночас збереження національної ідентичності мали виняткове значення. У новій німецькій політико-правовій системі закладено запобіжники проти реанімації експансіоністської зовнішньої політики, ксенофобських та

інших небезпечних явищ минулого. Гарантії неповторення також забезпечено чіткою лінією повного відмежування від попередніх режимів, підтримкою політики пам'яті та опрацювання історичного минулого, укріпленням традицій демократичної правосвідомості громадян.

Попри не надто результативну практику притягнення до відповідальності винних у злочинах авторитаризму, більші наслідки для відновлення справедливості мали інші компоненти перехідного правосуддя. Серед них – функціонування спеціальних комісій, що класифікуються як комісії зі встановлення істини, та форсована реалізація політики пам'яті, заходи реабілітації, виплат і відшкодувань від заподіяного режимом громадянам. Першочергового значення для інституційних змін набуло демократичне оновлення змісту діяльності державних органів, зокрема заходи люстраційної політики, яка при низькому рівні притягнення до відповідальності за злочини режиму НДР дозволила загалом убезпечити від впливу на державну політику в об'єднаній Німеччині колишньої владної верхівки режиму НДР. Хоча про певні проблеми в цьому контексті, навіть після успішного реінтеграційного шляху, свідчить збереження надмірного політичного, інформаційно-пропагандистського, фінансово-економічного впливу з боку РФ як правонаступниці СРСР, що є помітним у сучасній ФРН.

Отже, досвід Німеччини загалом засвідчує, що цілком можливо без великих суспільних потрясінь перейти до реінтеграції. В аналізі моделі державної політики перехідного періоду на прикладі Німеччини цінним для України в перспективі реінтеграції є застосування низки практик і механізмів. Крім того, для України досвід Німеччини має додаткову вагу з огляду на геополітичне лідерство останньої у Європі, у європейській архітектурі безпеки та організаціях, а також особливу роль у політико-дипломатичних та безпекових форматах, актуальних для України.

При потенційній адаптації в Україні варто ураховувати принципові відмінності з ФРН та специфіку перебування частини території України в умовах прямої тимчасової окупації і накопичення масиву проблем в усіх вимірах. При цьому основними орієнтирами є такі:

1) реалістичність сценарію повернення реінтегрованої території, навіть після тривалого часу її сепарації, пов'язана із використанням сприятливої геополітичної динаміки та послабленням зовнішнього центру впливу;

2) вчасна організаційна та ресурсна готовність – адміністративна, фінансова, нормативно-правова, кадрово-професійна – створюють необхідний фундамент для реінтеграції. Українським є проведення інтенсивних інституційних змін саме в перші роки після конфліктного періоду;

3) послідовна політика та соціально-економічні досягнення є необхідним фундаментом стимулювання до відновлення територіальної єдності країни. Після реінтеграції території необхідне проведення промислової, інфраструктурної тощо модернізації, а першочергове значення мають питання зайнятості, соціальних виплат, компенсацій громадянам, які постраждали від серйозних порушень їхніх прав;

4) серед універсальних складників моделі перехідного періоду ключовими є переформатування владних інституцій, інструментарій правосуддя, люстраційні заходи, проведення політики пам'яті, функціонування комісій істини або встановлення правди;

5) відновлення справедливості, притягнення до відповідальності винних у вчиненні воєнних та інших серйозних злочинів проти громадян на території в умовах окупаційного режиму має відповідати міжнародним нормам і стандартам, принципові справедливості та невідворотності покарання, але водночас бути ефективним з точки зору національної безпеки;

6) за умови фрагментарного встановлення справедливості та вибіркового притягнення до відповідальності осіб, які вчинили тяжкі та особливо тяжкі злочини, масові порушення прав людини, зберігаються ризики для правової держави, а також накопичується суспільна фрустрація та реваншистські настрої. Чутливі питання в балансі між законністю і справедливістю, невідворотністю покарання та гуманністю вимагають чітких гарантій неповторення травматичних подій, встановлення миру та безпеки в постконфліктний період;

7) навіть реалізація чіткого алгоритму інституційних змін, досягнення швидкого економічного ефекту, соціальних і правових стандартів не гарантують повної підтримки такої політики на реінтегрованих територіях. Інерційна природа соціально-психологічних процесів пов'язана з тим, що реінтеграція та примирення на рівні суспільства відбуваються в тривалому часовому проміжку.

1. The Treaty on the Final Settlement with Respect to Germany. 1990. September 12. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201696/volume-1696-I-29226-English.pdf> (дата звернення: 12.11.2021).
2. Ромайке С. Правосуддя перехідного періоду в Німеччині після 1945 та 1990 років / Міжнародна академія Нюрнберзьких принципів. Спеціальна доповідь. Вип. 2. 2016. С. 30, 46–47, 51–54. URL: <https://www.nurembergacademy.org/publications/> (дата звернення: 12.11.2021).
3. Гейнс Г. Як Східна Німеччина торгувала людьми / BBC News Україна. 2014. 14 лист. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/11/141108_ddr_germany_east_selling_it (дата звернення: 12.11.2021).
4. Документи комуністичних спецслужб у Європі : путівник мережею архівів / за ред. Р. Леськевіч, П. Жачек ; О. Ісаюк (укр. вид.) ; Центр досліджень визвольного руху. Львів : Часопис, 2016. С. 16, 50.
5. Truth Commission: Study Commission for Working Through the History and the Consequences of the SED Dictatorship in Germany (1992–1994). URL: <https://www.usip.org/publications/1992/05/truth-commission-germany-92> (дата звернення: 12.11.2021).
6. Truth Commission: Study Commission for the Overcoming of the Consequences of the SED Dictatorship in the Process of German Unity (1995–1998). URL: <https://www.usip.org/-commission-germany-95> (дата звернення: 12.11.2021).
7. Мартинененко О. Люстрація/дештазифікація – чому можна навчитися на досвіді Німеччини? / Українська Гельсінська спілка з прав людини. 2020. 23 лют. URL: <https://helsinki.org.ua/articles/liustratsiia-deshtazyfikatsiia-chomu-mozhna-navchytysia-na-dosvidi-nimechchynu/> (дата звернення: 12.11.2021).
8. Кудряченко А. Федеративна Республіка Німеччина: засади демократичного сходження : монографія. Київ : Фенікс, 2020. 656 с. С. 86.
9. Вассераб Ю. Економічний успіх об'єднаної Німеччини: питання залишаються. *Deutsche Welle*. 2014. 4 лист. URL: <https://p.dw.com/p/1DjZg> (дата звернення: 12.11.2021).
10. Bundestag Election 2021. Results. URL: <https://www.bundeswahlleiter.de/en/bundestagswahlen/2021/ergebnisse.html> (дата звернення: 12.11.2021).
11. Ванек Л. Німеччина 30 років разом. Але чому там досі є «східняки» та «західняки»? / Радіо Свобода. 2020. 3 жовт. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/trydtsyat-rokiv-vozz-yednannya-nimechchynu/30864996.html> (дата звернення: 12.11.2021).
12. 30 Jahre Deutsche Einheit – Wo Stehen Wir? URL: <https://www.bundesregierung.de/breg-de/aktuelles/fakten-zu-30-jahre-einheit-1787292> (дата звернення: 12.11.2021).

References

1. The Treaty on the Final Settlement with Respect to Germany. (1990, September 12). <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201696/volume-1696-I-29226-English.pdf> [in English].
2. Romaike, S. (2016). *Transitional Justice in Germany after 1945 and after 1990*. International Nuremberg Principles Academy. Occasional Paper. Issue 2. Pp. 30, 46–47, 51–54. <https://www.nurembergacademy.org/publications/> [in English].
3. Heins, H. (2014, November 14). *How East Germany traded people*. BBC News Ukraine. Retrieved November 12, 2021 from https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/11/141108_ddr_germany_east_selling_it [in Ukrainian].
4. Leśkiewicz, Rafał, & Žáček, Pavel (Eds.) (2013). *Handbook of the European Network of Official Authorities in Charge of the Secret-Police Files*. Prague. <https://collections.ushmm.org/search/catalog/bib231432> [in English].
5. Truth Commission: Study Commission for Working Through the History and the Consequences of the SED Dictatorship in Germany (1992–1994). (n.d.). Retrieved November 12, 2021 from <https://www.usip.org/publications/1992/05/truth-commission-germany-92> [in English].
6. Truth Commission: Study Commission for the Overcoming of the Consequences of the SED Dictatorship in the Process of German Unity (1995–1998). (n.d.). Retrieved November 12, 2021 from <https://www.usip.org/-commissiongermany-95> [in English].

7. Martynenenko, O. (2020, February 23). *Lustration – why can we learn from the German experience?* Ukrainian Helsinki Human Rights Union. Retrieved November 12, 2021 from <https://helsinki.org.ua/articles/liustratsiia-deshtazyfikatsiia-chomu-mozhna-navchytysia-na-dosvidi-nimechchyny/> [in Ukrainian].
8. Kudriachenko, A. (2020). *Federal Republic of Germany: the Basics of the Rise of Democracy*. Kyiv: Feniks, p. 86 [in Ukrainian].
9. Vasserrab, Yu. (2014, November 4). The economic success of a United Germany: questions remain. *Deutsche Welle*. Retrieved November 12, 2021 from <https://p.dw.com/p/1DjZg> [in Ukrainian].
10. Bundestag Election 2021. Results. (2021). Retrieved November 12, 2021, from <https://www.bundeswahlleiter.de/en/bundestagswahlen/2021/ergebnisse.html> [in English].
11. Vannek, L. (2020, October 3). *Germany 30 years of unity. But why are there still “easterners” and “westerners”?* Radio Svoboda. Retrieved November 12, 2021 from <https://www.radiosvoboda.org/a/trydtsyat-rokiv-vozz-yednannya-nimechchyny/30864996.html> [in Ukrainian].
12. *30 Jahre Deutsche Einheit – Wo Stehen Wir?* (n.d.). Die Bundesregierung. Retrieved November 12, 2021 from <https://www.bundesregierung.de/breg-de/aktuelles/fakten-zu-30-jahre-einheit-1787292> [in German].